

AZ ORVOS KÖLESÉRI SÁMUEL

2011. október 25-én a Szegedi Akadémiai Bizottság színházában tanárok, diákok, meghívottak vitadélutánon emlékeztek a három éve elhunyt Jakó Zsigmond professzorra, akiben – nagy hírű medievista létére – a korai újkor szegedi kutatói is mesterüket tisztelik. Fölidézték azt az értékes, sokoldalú segítséget és a szakmán túl emberi gondokra is kiterjedő figyelmet, amiben három generáció sok szegedi tagja részesült az erdélyi és magyarországi történettudomány nesztörától. Az általa gyűjtött és kiadásra előkészített, az Erdélyi Múzeum-Egyesület sorozatában jövőre megjelenő opus volt az eszmecsere fő tárgya: ifj. Köleséri Sámuel tudós levelezése. Az 1663-tól 1732-ig élt Kölesérről, az erdélyi bányák felügyelőjéről, guberniumi politikusról, termékeny íróról és a Jakó-leveélgyűjteményről Font Zsuzsa, a két román fejedelemség nyugati kapcsolatai építőjéről Sipos Gábor, az orvos Kölesérről Magyar László András, a kései levelezőpartner ifjú Lázár Jánosról Földesi Ferenc tartott előadást; végül Kázmér Miklós egykorú angliai képeket mutatott be, amelyekben a fossziliák eredete korszerű elméletét erdélyi anyagon bizonyító Kölesérit az úttörő világnagyságok közt láthattuk.

A délután második részében Köleséri vallási nézeteinek egyik aspektusáról, szebeni, 1709. évi kiadványa (*James Garden Theologia pacifica seu comparativa*) lehetséges olvasatairól Balázs Mihály, Balázs Péter, Földesi Ferenc és Keserű Gizella értekeztek. (Font Zsuzsa kivonatos szövegközlése és értelmezési kísérlete a 2009-es Fabiny Tibor-emlékkönyvben jelent meg.) Az előadások megerősítették – és új adatokkal, nézőpontokkal bővítették – azt a képet, amelyek Jakó Zsigmond tanulmányainak magyar, román és német változataiból váltak ismertté először a korai felvilágosodás eszméinek és gyakorlatának Erdélybe és a román fejedelemségekbe plántáló járadhatatlan polihisztorról, a tiszántúli kálvinista papcsaládból indult Köleséri Sámuelről, aki talán nem hiába építette karrierjét a bécsi udvar szolgálatára és a nyugati természettudományok, bölcséletek alkotó képviselője összeegyeztetésére, ha személyes tragédiával ért is véget az életpályája. Az alábbiakban a készülő kiadvány társszerkesztőjének, Magyar László András orvostörténésznek a tanulmányát közöljük.

Orvos volt-e Köleséri Sámuel?

■ Ifj. Köleséri Sámuel a hagyomány neves orvosainak közt tartja számon. S valóban, *De scorbuto mediterraneo* című tanulmányának címlapján mint a Gubernium és az erdélyi helyőrség tartományorvosa szerepel,¹ egyéb munkáiban és leveleiben pedig szintén mint *medicinae doctort* emlegeti önmagát. Pataki Jenő szerint hazatérése után közvetlenül, azaz 1688-ban, Nagyszeben városa már orvosaként, *physicus*aként alkalmazta, sőt ettől fogva virágzó magánpraxist is folytatott.² 1717-től, azaz kormányzói titkárrá való kinevezésétől pedig a pestis elleni védekezés fő szervezőjévé vált Erdélyben, ahol 1717. július 6-tól 1719-ig egész sor rendeletet kezdeményezett, fogalmazott és írt alá.³ A kortárs Cserei Mihály „Híres, excellens doktornak” nevezte.⁴ Bologna egyenest őt tartotta – Pápai mellett – a legkiemelkedőbb erdélyi orvosnak.⁵ Még sírfelirata szerint is „egy személyben költő, történetíró és orvos” volt.⁶ Csakhogy valóban orvos volt-e Köleséri Sámuel?

Orvosi tanulmányait feltétlenül megkezdte, hiszen Teleki Mihály kancellár 1686 tavaszán ezer forintot adott neki orvosi stú-

diumaira. Csakhogy, s itt a bökkenő, nem csupán orvosdoktori disszertációjának, hanem doktori, esetleg licentiatusi vizsgáinak sincsen semmi nyoma sem Leydenben,⁷ sem Utrechtben, sem Hágában, sem Franekerben, sem pedig egyebütt Nyugaton.⁸ A meglehetősen gazdag magyar és erdélyi peregrinációról szóló szakirodalomban orvosi doktorátusáról, tanulmányairól sehol nem találtam adatokat. Köleséri ráadásul első orvosi művét is meghökkentően későn, csak 1707-ben adta ki, immár 44 évesen! Néhány, a *Leopoldina Ephemerides*ében, a *Sammlung von Natur- u. Medizin- wie auch hierzu gehörigen Kunst- und Literatur-Geschichten* című kiadványban és egy boroszlói természettudományos lapban 1719 és 1722 között megjelent orvosi megfigyelése, magyar nyelvű kalendáriumi tanácsai és egy latinul és magyarul is kiadott járványügyi tanácsadója mellett valójában csak három orvosi munkája ismert. Az 1707. évi erdélyi pestisről szóló 72 lapos, 1709-ben, Szebenben publikált könyvecskéje, egy általa *scorbutus mediterraneus*nak keresztelt betegségről írott, ugyanebben az évben kiadott disszertációja, illetve a *Proteus febrilis novissima Vir-*

mondiana adfligens című, szintén meglehetősen rövid kórtani-kazuisztikai munkája, mely szintén Szebenben, 1722-ben látott napvilágot. Orvosi írásai tehát gyakorlatilag az 1707 és 1723 közt eltelt másfél évtizedben születtek, sem előbb, sem utóbb nem foglalkozott írásban komolyan a medicinával. Röviden: Köleséri orvosi oeuvre-je még gazdag és sokirányú életművéből sem nevezhető igazán jelentősnek.⁹

Azt is tudjuk, hogy Köleséri eredetileg – bizonyára apja hatására – lelkésznek készült, csak a geryeszegi templomban bekövetkezett kínos eset után – belesült a Miatyánkba –, Teleki Mihály kancellár kifejezett utasítására kezdett orvosi tanulmányokba. Ezek helye és időtartama azonban máig tisztázatlan. Weszprémi szerint ugyan 1686-ban Franekerben tartózkodott,¹⁰ ám a franekeri anyakönyvben a neve nem szerepel. Szentgyörgyvölgyi Gábor szerint Leydenben lett orvosdoktor, ám ez egyszerűen nem igaz.¹¹ Vannak, akik szerint Bécsben dokto-rált, ez azonban több szempontból sem lehetséges. (Itt egy protestáns legfőbb licentiátust szerezhetett, doktori címet nem, meg hát ottani tanulmányainak sincsen nyoma az anyakönyvekben.) Feltehető talán, hogy orvosi diplomáját vagy legalábbis licentiátusát német földön, valamelyik német egyetemen szerezte, hiszen Pápai-Páriz epigrammájában azt írta róla, hogy „Hunnia plantavit, Brito, Belga et Teuto rigavit”¹², vagyis Kölesérit „Hunnia ültette el, a brit, a belga és a német öntözte”. Csakhowy németországi egyetemi tanulmányainak sem akadt eddig e hexameternél egyéb bizonyítéka. Spielmann szerint Halléban tanult.¹³ Arnold Huttman ugyan szintén azt állítja, hogy Leydenben és német „főiskolákon” tanult orvostant, de állítását semmivel sem támasztja alá.¹⁴

Egy bizonyos: Köleséri 1686 tavaszán utazott el, és 1688 tavaszán már haza is tért Erdélybe, vagyis a többhónapos utakat is beleszámolva alig másfél esztendő állt volna rendelkezésére az orvosi doktorátus megszerzésére. Ez ugyan önmagában nem lenne lehetetlenség, különösen ezer akkori forint birtokában, de az idő rövidsége így is erős kétségeket ébreszthet bennünk. Kótay Pál feltételezi, hogy az általa részletesen is elemzett és igen magas szakmai színvonalúnak tartott, skorbutról írott tanulmány esetleg titokzatos leydeni orvosdoktori disszertációjának újrakiadása lenne, s hogy az eredeti megjelenésre csupán a Habsburg-cenzúra miatt nem utal semmi a műben.¹⁵ Ez azonban ismét csak kevésbé valószínű, részint mivel az eredeti disszertációnak, mint már említettük, semmi nyoma Ley-

denben, részint mert Köleséri olyan munkákra hivatkozik ebben az írásban, amelyekhez csak 1707-ben, a disszertáció írásakor jutott hozzá ajándékképpen (pl. A. Nuck *Adenographia curiosája*, amely egyébként is csak hazatérése után évekkal, 1690–1692-ben jelent meg). Végül pedig az is köztudomású, hogy ebben a korban semmiféle formális Habsburg-cenzúra nem működött Erdélyben.

Magyarán egyáltalán nem bizonyítható, hogy Köleséri bölcsészeti és teológiai doktrátusa mellé orvosit is szerzett volna. A legtöbb, amit állíthatunk, hogy sikerei és nagy tudása ellenére is csak afféle „kényszerorvos” volt, aki azonban életének utolsó 25–30 évében orvosi feladatokat is ellátott, mégpedig kiválóan, sőt Magyary-Kossa szerint orvosi magánoktatással is foglalkozott. Bethlen Kata például – állítólag – tőle vett „magántanfolyamot”.¹⁶

Mindehhez még annyi fűznék hozzá, hogy Köleséri, aki meglehetősen gatlástalan ember volt, későbbi életében, volt feleségével hadakozva bizonyíthatóan hamisított hivatalos okiratot, vagyis ad absurdum az esetleges csalás – nem létező diploma emlegetése, illetve hamis előállítás – sem állott volna személyiségétől távol.¹⁷

Annyi mindenesetre ennyiből is látható, hogy nincs egyszerű dolga annak, aki az orvos Köleséiről kíván írni.

Mindennek előrebocsátása után térhetünk csak rá Köleséri orvosi működésének értékelésére. Ennek érdekében három biztos forráscsoportot elemezhetünk csupán: egyrészt a praxisáról és sikereiről szóló közvetlen és közvetett híradásokat, másrészt levelezését, harmadrészt orvosi tárgyú munkáinak szövegét.

Orvosi praxisa

■ Ami orvosi működését illeti, tudjuk, hogy gróf Károlyi Sándornak és feleségének, a Telekieknek, a Bethleneknek is nagyra becsült háziorvosa volt. Azt is feljegyezték róla, hogy „magyarosan kúrált”, vagyis nem tiltotta el betegeit az evéstől és ivástól.¹⁸ Az őt méltató korabeli megjegyzéseket, illetve két receptjét Fodor István közli.¹⁹ Már utaltunk Cserei Mihály elismerő szavaira, Kótay pedig külön felhívja figyelmünket Köleséri kiváló és korszerű anatómiai és élettani tudására. Oktatói tevékenységét, megjelöletlen források alapján ugyan, ám többen is említik, s az is bizonyos, hogy Nagyszébenben a városi fizikus, majd a Guberniumnál az erdélyi protomedicus tisztségét töltötte be. Guberniumi titkárként pedig korszerű járványügyi intézkedések fűződnek nevéhez. Epidemiológiai munkáiban is utal közegész-

ségügyi és orvosi tevékenységére, s az általa a német folyóiratokban közölt megfigyelések is csupán gyakorló orvostól származhattak. Több mint 40 esztendő praxisa, orvosi tudása és felkészültsége tehát egyértelműen bizonyítható tény, ráadásul ez a praxis kiemelkedően eredményesnek is tartható.

Orvosi vonatkozású levelezése

■ Meglehetősen kiterjedt és gazdag tartalmú tudományos levelezésében Köleséri meglepően ritkán említi orvosi gyakorlatát vagy az általa vizsgált orvosi-közegészségügyi problémákat. Csak 13 levelében találhatunk utalásokat orvosi tárgyakra, ebből is hétszer könyvek beszerzéséről van szó, egyszer pedig saját betegségéről. Csupán egyetlen levele kifejezetten orvosi tárgyú, amelyik az erdélyi pestisről számol be, kettőben ír továbbá – futólag – saját praxisáról, kettőben pedig a himlőoltás kérdéséről. Ez is mutatja, hogy a medicina Köleséri számára sosem volt igazán fontos téma, és érdeklődésének középpontjában nem a gyógyítás állott.

Orvosi munkái

■ Ami nyomtatott orvosi munkáit illeti, 6 ilyen művet – és néhány cikket – tart számon a szakirodalom, igaz, terjedelmük – mivel mind 12-ed rét formátumban jelent meg – együttesen sem tesz ki 50–60 normál könyvoldalnál sokkal többet. Ezek a művek a következők:

Tractatus brevis de mediis, quibus vita ac sanitas conservaretur et prolongaretur, necnon plures morbi indeque oritura senectus gravior in longius averteretur ad ductum ac mentem celeberrimi D. Cornelii Bontekoe. Solnae, per I.D.A., 1693.

De scorbuto mediterraneo dissertatio ad normam philosophiae mechanicae. Cibinii, Michael Heltzdörffer, 1707.

Pestis Daciae anni MDCCIX scrutinium et cura. Cibinii, Michael Heltzdörffer, 1709.

Monita anti-loimica, occasione pestis anni 1719. Claudiopoli recrudescens et passim per principatum Transilvaniae grassantis... communicata. Claudiopoli, Samuel Pap Telegdi, 1719.

Keres Éri Köleséri Sámuel Méltóságos Gubernium Secretáriusának tanács adása, melyet az 1719. esztendőben Kolosvárott megújult, és az Erdélyi fejedelemségben széllyel uralkodó pestisnek alkalmatosságával a közönséges jóhoz kész indulattal viseltevén deákül közönségessé tött. Azután pedig magyarul is ki-nyomtatott. Kolosvárott, Telegdi Papp Sámuel. 1719.

Proteus febrilis novissima Virmondiana adfligens. Cibinii, Barth, 1722.

Vegyük sorra e munkákat. A sorban az első munkával az a gond, hogy valójában nem Köleséri írta, hanem – mint azt Dörnyei Sándor kiderítette – Kotzi Sámuel († Zsolna, 1730), zsolnai és szebeni városi orvos, aki ugyanezt a munkát Zsolnán szlovákul is kiadta. Az ajánlásból is egyértelműen kiderül, hogy nem Köleséri munkájáról van szó. Nyilván a monogram azonossága zavarhatta meg a bibliográfusokat.

A második mű egy kora tudományos színvonalán álló, a későbbiekben a szakirodalomban is idézett disszertáció:²⁰ Tárnya a hazánkban csömörként ismert – tíz évvel később Milleter János (1691–1751) által is behatóan elemzett²¹ – betegség, amelynek Köleséri új nevet ad: scorbutus mediterraneusnak (vagyis szárazföldi skorbutnak²²) nevezi, és a skorbut egyik válfajának tartja. Meglehetősen bonyolult jatrokémiai magyarázatot is ad keletkezésére. Helyesen hívja föl a figyelmet arra, hogy a betegség hiánybetegség, vagyis a nem megfelelő összetételű, növényhiányos táplálkozás eredménye. A kór javasolt terápiáját is ismerteti. A mű legfőbb érdekessége számunkra azonban nem a részletes noszológiai elemzés, hanem a könyvecske elején olvasható kórtörténet, illetve az, hogy a szerző beszámol a betegség korabeli népi gyógy módjairól is.

A harmadik mű a pestistractatusok akkoriiban is már több száz éves hagyományába illeszkedik, és egy eléggé zavaros mechanokemiatrikus elméleten túl sok újat nem mond. Terápiás része kifejezetten konzervatív, a szintén több száz éves, úgynevezett miazma-elmélet alapján áll. Legérdekesebb része a végén olvasható fejezet, amely az erdélyi vámpírhit egyik legkorábbi dokumentuma.

Fenti bibliográfiánk 4. és 5. tételének szövege latin és magyar változatban meg egyező. Ez a két rövid munka nem egyéb, mint a *Pestis Daciae* rövidített „népszerűsített” változata.

A *Proteus febrilis* pedig egyetlen boncjegyzőkönyvből és egy részletes kórtörténetből áll, amelyet a beteg, Virmondit ezredes elhunyt és az eredménytelen kezelések miatti magyarázkodás egészít ki.

Kölesérinek nyolc orvosi tárgyú cikke²³ jelent meg nyomtatásban. Ezek járvány-, illetve kóresetleírásokat tartalmaznak. Ám közülük is az egyik nyilvánvaló plágium.

Mindemellett Kölesérinek még egy kalendáriumban kiadott egészségügyi felvilágosító sorozata érdemel említést.²⁴ Két kéziratban maradt műve pedig – amelyeket nem volt szerencsém látni – állítólag az erdélyi fürdők gyógyászati hasznát tárgyalja.²⁵ Azt is meg kell még említenünk, hogy

Auraria Romano-Dacica című munkájának utolsó, hatodik fejezetében az arany orvosi és gyógyszerészeti felhasználásáról értekezik, meglehetősen érdekesen.²⁶

Mint az orvosi munkáiból egyértelműen kiderül, Köleséri a Baglivi, Hoffmann, Stahl, Boerhaave nevével fémjelezhető és a korban uralkodó mechanojatrikus iskola elveit vallotta, a szervezetet olyan statikai, hidraulikai és aerodinamikai mechanizmusnak tartotta, amelynek működését elsősorban fizikai, másodsorban pedig kémiai folyamatok irányítják. A betegség és a járvány szerinte a környezetből – a levegőből és a talajból – származó apró kémiai részecskék mérgező hatásának eredménye, amelyek igen kis mennyiségben is a mechanizmus harmóniájának megbomlásához vezethetnek. Ezt a kórtani elméletét mindhárom, fentebb említett orvosi munkájában ismerteti. Terápiaként azonban általában hagyományos, dietetikus módszereket és enyhe gyógyszereket javall betegeinek a korban szokásos, de mindig óvatosan alkalmazott purgáció és érvágás mellett.

Összegzés

■ Összefoglalva elmondható, hogy Köleséri – akinek orvosi diplomája valószínűleg nem volt – polihisztorként, mineralógusként, régészként, numizmatikusként és bányászati szakíróként sokkal jelentősebb életművet alkotott, mint orvosként.²⁷ Igaz, orvosként is kétségtelenül kora színvonalán állt, közegészségügyi tevékenysége pedig – erdélyi viszonylatban – valóban jelentősnek tartható.

Az egyes orvosi művek ismertetése

■ *Pestis Dacicae anni MDCCIX scrutinum et cura*. Cibinii, Michael Heltzdörffer, 1709., 12-ed rétv, 120 p.

Haller István bárónak ajánlja a munkát. Előszavában azt állítja, ő csak az erdélyieknek ír, hogy legközelebb tudják, mit kell tenniük járvány idején. A legutolsó járvány (Moldvából vagy Lengyelországból) Gyergyón keresztül jutott Erdélybe, csupán Gyergyóban már 160 ember halt meg benne. Az epidémia innen vonult tovább dél felé Segesvárig jutva. A pestis oka mérgezés, amelyet a földrajzi tényezők (levegő, talaj) idéznek elő. Köleséri nem hisz a csillaghatásban, szerinte Kircher apró részecskéi idézik elő közvetlenül a járványt. (arsenicalisulphureae particulae cum caustibus corrosivis acris mixtae). Magyarázatában Borellire hivatkozik.

A továbbiakban előbb a betegség tüneteit ismerteti részletesen, majd a gyógymódokra tér. Ezek a következők:

1. *Cura theologica*, amely bűnbánatból, imából áll.

2. *Cura politica*, vagyis közegészségügyi intézkedések, pl. a levegő tisztítása tűzzel, vesztégzár, temetések szabályozása, higiéné, az épületek füstölése, városon kívüli lazarétumok létesítése, megfelelő, hozzáértő, nem babonás ápolószemélyzet és kirurgusok alkalmazása, rendőri felügyelet a bűnözés ellen.

3. *Cura praeservans diaetetica*. A megelőzés elmulasztása öngyilkosság, a fuga pestis ajánlása: fontos, hogy megfelelő helyre és szervezeten meneküljön a közösség, megint utal Kircher apró féreg elméletére, táplálkozási szabályok betartása, dietetikai szabályok betartása a „sex res non naturales” felsorolása alapján. Gyógynövények, bizonyos gyökerek fogyasztása (Zedoaria angelica, citrom, narancs, mósuszdió); dohányfüstölés, ecetszorgolgatás, amuletek, zenexonok alkalmazásának ajánlása, az evacuatio-repletio kapcsán érvágás, purgálás, fonticulus óvatos alkalmazása. Az animi passiones kapcsán felhívja figyelmünket, hogy pestis esetén különösen az imaginatio lehet veszélyes.

4. *Cura praeservans pharmaceutica*. Savas tinkturákat, ellenmérgeket, recepteket sorol, füstölőket és periaptonokat is javall!

5. *Cura therapeutico-medica*. Hánytást ajánl, szerinte mérgezés gyanánt kell kezelni a pestist – tüneti kezelésére recepteket sorol, az életkort is figyelembe véve. Ismerteti a bubók, carbunculusok, fekélyek, kiütések sebészi és gyógyszeres kezelését.

6. *Rövid elemzés a pestissel kapcsolatos vámpírhítről* – sokan tartják démoni eredetűnek a járványt, ezért kiássák a gyanús emberek hulláit, megcsontkítják, karóval átdöfik a mellkasukat. Kiskeréki, pókafalvi esetek (románok) részletes leírása. K. szerint a hullák jó állapota az ördög szemfényvesztése, semmi köze a járványhoz, „diabolus leges naturae violare non potest” – „az ördög a természet törvényein nem tehet erőszakot” – mondja. Istenben kell bízni, és egy csapásra megszűnnek a hamis képzetek.

A fenti bibliográfia 4–5. tétele ennek a műnek a nagyközönség számára készült kivonata!

Proteus febrilis novissima Virmondiana adfligens. Cibinii, Barth, 1722.

Danionus Hugo von Virmond gróf (1666–1722) hadügyi tanácsos, az erdélyi és felső-olténiai császári csapatok főparancsnoka volt. Köleséri e munkáját Virmondtnak magának, illetve özvegyének

kérésére írta az utókor okulása végett.²⁸ A beszámoló célja azonban nyilvánvalóan annak bizonyítása, hogy ő mint kezelőorvos helyesen járt el, és valójában csak neki köszönhető, hogy a beteg ilyen sokáig húzta ezzel a súlyos és ritka, alapszámban meghatározhatatlan betegséggel.

A mű három részből áll, az első rész Virmondt gróf alkatanak és 1721 augusztusától 1722. április 21-éig tartó betegsége lefolyásának ismertetése, ez 9 számozatlan oldalt tesz ki. Ezt követi a háromoldalas, részletes boncjegyzőkönyv, majd 22 oldalon át a betegség, illetve az alkalmazott terápia elemzése. Ennek elején egy érdekes, kemiatrikus elemekkel kiegészített mechanojatrikus-hoffmannista noszológiai elmélet olvasható.²⁹ A szervezet Köleséri szerint olyan gépezet, amelyet egy statikus, egy hidraulikus és egy anemonikus mechanizmus működtet, és ezek harmóniája jelenti az egészséget, e harmónia felborulása pedig betegséget okoz. A harmónia felborulásának oka Köleséri szerint általában valamilyen külső hatás, idegen anyag, amely a légkörből is származhat. Elmélete ismertetése során elsősorban Baglivire, Boer-haavére és Hoffmannra, vagyis a kor legszínvonalasabb – és legdivatosabb – orvosaira hivatkozik. Ennek az elméletnek a fényében igyekszik magyarázni gyógymódjait, amelyeknek ma a polüpragmászia nevet adnánk. Virmondt Köleséri szerint egy – Febris istennő és az alakváltogató Proteus jelképes nászána köszönhető – változó természetű láz áldozata lett. A művet Virmondt – Köleséri által írott – sírfeliratának szövege zárja.

De scorbuto mediterraneo dissertatio ad normam philosophiae mechanicae. Cibinii, Michael Heltzdörffer, 1707. 12-ed rétt, 72 p.

■ JEGYZETEK

1. 1717–1732 között töltötte be ezt a funkciót, tanácsosi rangban, az első Gubernium által kinevezett erdélyi protomedikusként. Huttmann 2000. 114.
2. Pataki 2004. 109. Egy 1728-ból való erdélyi verses paszkvillus szerint egyébként Köleséri volt az egyetlen orvos Transylvániában, aki sokra vitte, „ki uraságra ment, annál több egy nincsen”. Pataki 2004. 380–381.
3. 4. Bologa – Jiga 1959. 448. Bologa és Jiga a fondok pontos számára is utal (Archivele Statutului Or. Stalin, Fondul Magistratului 1717. Nr. 3. 1718. Nr. 4., 1719. Nr. 4).
4. Nagyajtai Cserei Mihály *Historiája*. Emich, Pest, 1852. 408.
5. Szentgyörgyvölgyi 1981. 186.
6. Spielmann 1976. 153.
7. Köleséri bizonyosan járt és tanult Leydenben, hiszen Huszti Szabó István közeli kapcsolatban állt vele ekkoriban – ez avató értekezéséből is kiderül. (Spielmann 1976. 166.), csak hogy itt nem orvosi, hanem bölcsészeti és teológiai stúdiumokat folytatott.
8. Schendo nyilván szintén csak bölcsészeti és teológiai tanulmányaira utal, mikor azt írja a 46. levélben: „Hagam Comitum, Ultrajectum et Lugdunum, ex cuius foecundo ubere Chrysippos adeo salubre scientiarum lac suxit.”
9. Jellemző módon a Leopoldina tagjává sem orvosi, hanem mineralógiai munkája (*Auraria Romano-Dacica*) vették föl Chrysippus I. néven, 1719 októberében. (Megjegyzem, a név maga is erre utal.) Lásd Huttmann 2000. 301. Ugyanez vonatkozik angliai elismeréseire is.

Kótyay szerint³⁰ ez a mű volt Köleséri németalföldi orvosdoktori disszertációja. Szerinte a szerző azért nem utalt erre, mert úgy nem engedélyezték volna a kiadását. „Tartalmában és terjedelmében a kor színvonalának magas szintjén (sic!) álló mű.” Azért jelent meg kevés példányban, mert keveseket érdekelt, és Köleséri zsugori volt.³¹

A mű tartalma a következő: Minden erdélyi betegség közül ez a leggyakoribb helyi kór, mindhárom nemzetiség (román, magyar, erdélyi [!] körében gyakori. Fő tünete a mértékelen evés-ivás miatt támadó hányinger, rosszullet. A mű egy korábban sokáig éhező fiatalember esetével kezdődik, aki, mihelyt alkalma nyílik rá, túl sokat eszik. Tüneteit részletesen ismerteti. Erős pálkás, ecetes bedörgöléssel és böjtöltetéssel, alkoholtilalommal próbálják a kórt gyógyítani. Ha ezt nem alkalmazták, a betegség súlyosbodik, és ezer más formája lesz. A tüneteket összegezve a szerző a betegséget a skorbut egyik válfajának tartja, és scorbutus mediterraneusnak nevezi, vagyis egy olyan igen ritka mediterrán kór, amely azonban minden egyéb kór, szülőanyja. (A magyar csömörrel is azonosítja a betegséget.) A tüneteket közvetlenül a nedvek ragacsossága és nehéz mozgása okozza, a szilárd részek pedig vagy megrothadnak, vagy a stagnáló nedvtől kimarjulnak. Ezután egy bonyolult etiológiai magyarázat következik kemiatrikus elemekkel, amelyben a szerző – helyesen – felhívja a figyelmet arra, hogy a betegség a helytelen, növényekben szegény táplálkozás eredménye. A terápiaiban a népi gyógymódok és dietetikus elemek alkalmazása mellett orvossággént Essentia antiscorbuticát, Spiritus scorbuticus et bezoardicus, Pulvis absorbens Wedeliit, illetve Pulvis sanguinem purificantem Stockhamerit javall.

10. Weszprémi II. 609.
11. Szentgyörgyvölgyi 1981. 183.
12. Magyary-Kossa I. 55.
13. Spielmann 1976. 154. Spielmann szerint orvosi képesítését (sic!) Leydenben szerezte meg.
14. Huttmann 2000. 85.
15. Kótay 1987. 175.
16. Magyary-Kossa I. 35–36; Pataki 2004. 152; Huttmann 2000. 119; Spielmann 1976. 191.
17. Pataki 2004. 111.
18. Takáts Sándor: *Szalai Barkóczy Krisztina*. Bp., 1910. 64, 264–265, illetve Magyary-Kossa III. 376.
19. Fodor 85–90.
20. James Lind: *A treatise on scurvy in three parts*. Ed. 3. London, 1772. 548.
21. Joannes Milleter: *De morbo tsoemoer Hungariae endemio*. In: *Disputationes ad morborum historiam et curationem facientes*. Lausannae, Bosquet, 1760. Első kiadás Leyden, 1717.
22. És nem mediterrán skorbutnak, mint Kótay írja.
23. *Observationes in Ephemeridibus Academiae Imperialis Naturae Curiosorum*. Centur. X. (1722): Observ. 88. *De Apostemate Hepatis curato*; Obs. 89; *De vomica pectoris.*; Obs 90; *Intestini pars extra abdomen pendulum*; a *Sammlung von Natur- und Medizin- wie auch hierzu gehörigen Kunst- und Literatur-Geschicht* (Leipzig-Budissin, David Richter, 1721) c. folyóiratban több cikke is olvasható: *Kurzer historischer Bericht von der zu Kronstadt in Siebenbürgen grassirenden Contagion vom 30. Nov. 1718. sammt D. Joh. Kanold's kurzer Reflexion über die Pest und sonderlich über deren Ursprung und Kur Desgleichen vom Jahr 1719; Special-Relation von der Pest in Siebenbürgen und andern Seuchen 1721:* (678–683. p.) (Ennek a levelezésben is szerepel egy változata, lásd 9.levél); *Relation von Witterung, Seuchen etc. in Siebenbürgen 1722. Az Annales physico-medicae Vratislaviensesben olvasható* (Tentamen VI az *Observationes de peste Bacensi, praesertim Coronae, saeviter An. 1718 et 1719 grassante* című írás. Ez azonban bizonyosan Albrich János kézirati munkája, melyből Köleséri kivonatot közölt (a szerző nevét nem említi).
24. *A rendes orvoslásnak közönséges regulái*. A Kolozsvári Kalendáriumokban 1703, 1717, 1723, 1724, 1725, 1726, 1728, 1729, 1730. években kiadott egészségügyi tanácsok.
25. Spielmann 157.
26. *Auraria Romano-Dacica*. Cibinii, Typis Publicis, 1717. 220–237. Ez az egyébként igen alapos és érdekes munka feltűnő módon negligálja a bányaegészségüggyel vagy a bányászbetegségekkel kapcsolatos kérdéseket.
27. Ha valaki egyrészt orvosi-gyógyszerészeti, másrészt kémiai-metallurgiai-mineralógiai kutatásokkal egyaránt foglalkozott, akkor a háttérben általában az alkímia iránti érdeklődés állt. Erre számos példát hoz a következő cikk: Chang Ku-Ming (Kevin): *Alchemy Studies of Life and Matter. Reconsidering the Place of Vitalism in Early Modern Chymistry*. Isis 102 (2011) 2. 322–329.
28. A 23. levélben is megismétli azt, hogy az özvegy kérésére adta ki ezt a művét. „Accipe nunc *Proteum Febrilem*, quem et vivens aeger, et post ejus obitum vidua descriptum voluit.”
29. „Cum corpus humanum nihil aliud est, quam machina quaedam ex fluidis et fluida continentibus, firmantibus, retinetibus pluribus... constans”.
30. Kótay 175.
31. Uo.176.

■ IRODALOM

- Bologa, Emil I. – Jiga, Caius T.: *Adatok Köleséri Sámuel (1663–1732) személyiségének és munkásságának megismeréséhez*. Orvosi Szemle, Marosvásárhely (1959) 4. 447–450.
- Fodor István: *Kereséri Köleséri Sámuel*. (Adattár) Orvostörténeti Közlemények 35. (1965) 85–90.
- Huttmann, Arnold: *Medizin im alten Siebenbürgen. Beiträge zur Geschichte der Medizin in Siebenbürgen*. Hrsg. Robert Offner. Hora, Hermannstadt (Sibiu), 2000.
- Kótay Pál: *Színec az orvos Köleséri Sámuel életművében*. Orvostörténeti Közlemények 117–120 (1987). 173–181.
- Magyary-Kossa Gyula: *Magyar orvosi emlékek*. I–IV. Magyar Orvosi Könyvkiadó Társulat, Bp., 1929–1940.
- Pataki Jenő: *Az erdélyi orvoslás kultúrtörténetéből*. Magyar Tudománytörténeti Intézet, Piliscsaba, 2004.
- Spielmann József: *A közjő szolgálatában*. Művelődéstörténeti tanulmányok. Kriterion Könyvkiadó, Buk., 1976.
- Szentgyörgyvölgyi Gábor: *Köleséri Sámuel pályája és jelleme*. Orvostörténeti Közlemények 93–96 (1981). 183–188.
- Weszprémi István: *Magyarország és Erdély orvosainak rövid életrajza*. I–IV. Medicina Könyvkiadó, Bp., 1960–1970.